Ο Φρίντριχ Ένγκελς για τη θρησκεία και την ταξική πάλη

Η περίφημη ρήση «η θρησκεία είναι το όπιο των λαών» θεωρείται ως η πεμπτουσία της μαρξιστικής αντίληψης του θρησκευτικού φαινομένου από την πλειοψηφία τόσο των υποστηρικτών της, όσο και των αντιπάλων της. Πόσο όμως ακριβής είναι αυτή η άποψη; Καταρχήν, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η θέση αυτή δεν είναι ειδικά μαρξιστική. Την ίδια φράση τη συναντάμε, με διαφορετικές ευκαιρίες, σε κείμενα των Kant, Herder, Feuerbach, Bruno Bauer, Moses Hess και Heinrich Heine. Ο τελευταίος αυτός, για παράδειγμα, τη χρησιμοποιεί ήδη —μ' ένα μάλλον θετικό (αν και ειρωνικό) τρόπο— στο δοκίμιό του για τον Ludwig Borne, το 1840: «Μια θρησκεία που σταλάζει λίγες γλυκές, υπνωτικές σταγόνες πνευματικού οπίου, λίγες σταγόνες αγάπης, ελπίδας και πίστης στο δισκοπότηρο του δοκιμαζόμενου ανθρώπινου γένους είναι καλοδεχούμενη». Ο Moses Hess, στα δοκίμιά του που εκδόθηκαν στην Ελβετία το 1843, υιοθετεί μια πιο κριτική (αν και εξίσου διφορούμενη) στάση: «Η θρησκεία είναι σε θέση να καταστήσει ευκολότερα ανεκτή... τη δυστυχή συνείδηση της δουλοπαροικίας... όπως ακριβώς το όπιο είναι μια καλή βοήθεια για τις επώδυνες αρρώστιες» (*Gollwitzer*, 1962). Στο άρθρο αυτό θα βρούμε πλήθος άλλων αναφορών σ' αυτή την έκφραση).

Ο χαρακτηρισμός αυτός εμφανίζεται λίγο αργότερα στο άρθρο του Μαρξ για τη χεγκελιανή φιλοσοφία του Δικαίου (1844). Μια προσεκτική ανάγνωση του μαρξικού κειμένου στο οποίο εμφανίζεται αυτή η φράση αποκαλύπτει ότι είναι περισσότερο επεξεργασμένη και λιγότερο μονόπλευρη απ' όσο συνήθως πιστεύεται. Παρά το ότι ο Μαρξ ασκεί μια εμφανή κριτική στο θρησκευτικό φαινόμενο, συνεκτιμά το διπλό χαρακτήρα του: «Η θρησκευτική ταπείνωση είναι ταυτόχρονα έκφραση και διαμαρτυρία κατά της πραγματικής ταπείνωσης. Η θρησκεία είναι ο θρήνος του καταπιεσμένου πλάσματος, η καρδιά ενός άκαρδου κόσμου, όπως ακριβώς είναι και το πνεύμα μιας μη πνευματικής κατάστασης. Είναι το όπιο του λαού» (Marx, 1844).

Αν διαβάσουμε ολόκληρο το δοκίμιο, γίνεται σαφές ότι η μαρξική οπτική οφείλει περισσότερα στον αριστερό νεο-χεγκελιανισμό, που θεωρούσε τη θρησκεία ως την αλλοτρίωση της ανθρώπινης ουσίας, και λιγότερα στη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, που απλά την κατήγγειλε ως μια συνωμοσία του κλήρου. Στην πραγματικότητα, όταν έγραφε ο Μαρξ την πιο πάνω παράγραφο, ήταν ακόμα μαθητής του Φόυερμπαχ και νεο-χεγκελιανός. Επομέ-

Ο Michael Löwy είναι διευθυντής στην Ecole des Hautes Etudes του Παρισιού

νως, η ανάλυσή του για τη θρησκεία ήταν «προ-μαρξιστική», χωρίς καμιά αναφορά στην ταξική πάλη και μάλλον α-ιστορική. Διέθετε όμως μια διαλεκτική ιδιότητα, που συνελάμβανε τον αντιφατικό χαρακτήρα της θρησκευτικής «ταπείνωσης», η οποία αποτελούσε μια νομιμοποίηση και ταυτόχρονα μια διαμαρτυρία κατά της πραγματικότητας.

Η πραγματικά μαρξιστική μελέτη της θρησκείας ως κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας άρχισε πολύ αργότερα, με το κοινό έργο των Μαρξ και Ένγκελς, τη *Γερμανική Ιδεολογία* (1846). Το στοιχείο-κλειδί γι' αυτή τη νέα ανάλυση της θρησκείας είναι ότι προσεγγίζεται ως μία εκ των διάφορων μορφών ιδεολογίας —της πνευματικής δηλαδή παραγωγής των ανθρώπων, της παραγωγής ιδεών, παραστάσεων και συνείδησης, που προσδιορίζονται υποχρεωτικά από την υλική παραγωγή και τις αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις. Παρόλο που οι Μαρξ και Ένγκελς χρησιμοποιούσαν κατά καιρούς την έννοια της «αντανάκλασης» —που οδήγησε σε αδιέξοδο πολλές γενιές μαρξιστών—, η ιδέα κλειδί του έργου είναι η ανάγκη ερμηνείας της γέννησης και της ανάπτυξης των διάφορων μορφών συνείδησης (θρησκεία, ηθική, φιλοσοφία κ.λπ.) μέσω των κοινωνικών σχέσεων, «μέσω των οποίων, βεβαίως, το σύνολο μπορεί να περιγραφεί στη ολότητά του (επομένως και η αμφίδρομη δράση των διάφορων αυτών πλευρών της μιας επί της άλλης)» (Marx, 1846). Η διαλεκτική έννοια της ολότητας αντί της θεωρίας της αντανάκλασης θα υποστηριχτεί από μια ολόκληρη «ετερόδοξη» σχολή μαρξιστικής κοινωνιολογίας της κουλτούρας (Lucács, Goldmann).

Μετά τη συγγραφή της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, ο Μαρξ απέδωσε πολύ λίγη προσοχή στο θρησκευτικό φαινόμενο ως τέτοιο, ως ένα δηλαδή ειδικά πολιτιστικό/ιδεολογικό σύμπαν που εγκλείει κάποιο νοηματικό περιεχόμενο. Κάποιες σποραδικές αναφορές στο ρόλο του προτεσταντισμού συναντάμε στο *Κεφάλαιο*, χωρίς όμως μια συστηματική μελέτη του θρησκευτικού κινήματος.

Ο Φρίντριχ Ένγκελς έδειξε ένα πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον απ' ό,τι ο Μαρξ στο θρησκευτικό φαινόμενο και τον ιστορικό του ρόλο, πιθανώς λόγω της κληρικής του ανατροφής. Η κύρια συμβολή του Ένγκελς στη μαρξιστική μελέτη της θρησκείας —και μία από τις σημαντικότερες στον ιστορικό υλισμό γενικά— είναι η ανάλυση της σχέσης της θρησκευτικής αναπαράστασης προς την ταξική πάλη. Πέρα από τη φιλοσοφική πολεμική του «υλισμού κατά του ιδεαλισμού», ο Ένγκελς θέλησε να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τις συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές μορφές της θρησκείας. Ο χριστιανισμός δεν εμφανίζεται πλέον (όπως στον Φόυερμπαχ) ως μια α-χρονική «ουσία», αλλά ως ένα πολιτισμικό σύστημα που μετασχηματίζεται κατά τις διάφορες ιστορικές περιόδους: αρχικά ως θρησκεία των σκλάβων, αργότερα ως κρατική ιδεολογία τς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στη συνέχεια προσαρμοσμένος στη φεουδαρχική ιεραρχία και τελικά προσαρμοσμένος στην αστική κοινωνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εμφανίζεται ως ένας συμβολικός χώρος για τον οποίο αντιμάχονταν ανταγωνιστικές κοινωνικές δυνάμεις — για παράδειγμα, κατά το 16ο αιώνα, η φεουδαρχική θεολογία, ο αστικός προτεσταντισμός και οι πληβειακές αιρέσεις.

Περιστασιακά, οι αναλύσεις του Ένγκελς ολισθαίνουν προς μια στενά οφελιμιστική, εργαλειακή ερμηνεία των θρησκευτικών κινημάτων: «... καθεμιά από τις διάφορες τάξεις χρησιμοποιεί τη θρησκεία που της ταιριάζει και πολύ μικρή σημασία έχει εάν οι κύριοι αυτοί πιστεύουν στις αντίστοιχες θρησκείες ή όχι» (Engels, 1888). Συχνά, φαίνεται να μη βρίσκει στις διάφορες μορφές πίστης τίποτα άλλο από τη «θρησκευτική μεταμφίεση» ταξικών

συμφερόντων. Ωστόσο, χάρη στη μέθοδο της ταξικής πάλης του, αντιλαμβάνεται, σε αντίθεση προς τους φιλοσόφους του Διαφωτισμού, ότι ο κλήρος δεν ήταν ένα κοινωνικά ομοιογενές σώμα: σε ορισμένες ιστορικές συγκυρίες διασπάστηκε ανάλογα με την ταξική του σύνθεση. Έτσι λοιπόν, την εποχή της Μεταρρύθμισης, έχουμε από τη μια μεριά τον υψηλόβαθμο κλήρο, τη φεουδαρχική κορυφή της ιεραρχίας, και, από την άλλη, το χαμηλόβαθμο κλήρο, που προσέφερε τους ιδεολόγους της Μεταρρύθμισης και του επαναστατικού αγροτικού κινήματος (Engels, 1946).

Παρά το ότι ήταν υλιστής, αθεϊστής και ασυμφιλίωτος εχθρός της θρησκείας, ο Ένγκελς, όπως και ο νεαρός Μαρξ, συνέλαβε το διττό χαρακτήρα του φαινομένου: το ρόλο που παίζει στη νομιμοποίηση της καθεστικυίας τάξης, αλλά και το ρόλο της κριτικής, της διαμαρτυρίας, ακόμα και τον επαναστατικό ρόλο του, ανάλογα με τις κοινωνικές περιστάσεις. Μάλιστα, οι περισσότερες από τις συγκεκριμένες μελέτες που έγραψε αφορούν τις επαναστατικές μορφές της θρησκείας.

Αρχικά ασχολήθηκε με τον πρωτόγονο χριστιανισμό, τον οποίο όρισε ως τη θρησκεία των φτωχών, των απόβλητων, των κολασμένων, των κατατρεγμένων και των καταπιεσμένων. Οι πρώτοι χριστιανοί προέρχονταν από τα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας: σκλάβοι, ελεύθεροι που είχαν στερηθεί τα δικαιώματά τους και μικροί χωρικοί που τους είχαν τσακίσει τα χρέη.

Ο Ένγκελς προχώρησε μάλιστα μέχρι το εκπληκτικό σημείο να παραλληλίσει αυτόν τον πρωτόγονο χριστιανισμό με το σύγχρονο σοσιαλισμό: α) Τα δύο αυτά μεγάλα κινήματα δεν αποτελούν έργο ηγετών και προφητών —αν και οι προφήτες δεν έλλειψαν ποτέ σε κανένα από τα δύο— αλλά συνιστούν κινήματα μαζών. β) Και τα δύο είναι κινήματα των καταπιεσμένων, των κατατρεγμένων, τα μέλη τους κηρύσσονται εκτός νόμου και καταδιώκονται από τις κυβερνώσες εξουσίες. γ) Και τα δύο ευαγγελίζονται μια επικείμενη απελευθέρωση από τη σκλαβιά και τη δυστυχία. Προκειμένου να διανθίσει τον παραλληλισμό του με κάποια προκλητικά στοιχεία, ο Ένγκελς παραθέτει μια δήλωση του γάλλου ιστορικού Ρενάν: «Αν θέλετε να έχετε μια ιδέα του πώς ήταν οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες, ρίχτε μια ματιά σ' ένα τοπικό κλάδο της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών».

Σύμφωνα με τον Ένγκελς, ο παραλληλισμός μεταξύ σοσιαλισμού και πρώιμου χριστιανισμού είναι παρών σε όλες τις κινήσεις που διαμέσου των αιώνων ονειρεύονται την αποκατάσταση της πρωτόγονης χριστιανικής θρησκείας, από τους ταμπορίτες του John Zizka («της δοξασμένης μνήμης») και τους αναβαπτιστές του Thomas Muntzer, μέχρι τους (μετά το 1830) γάλλους επαναστάτες κομμουνιστές και τους οπαδούς του γερμανού ουτοπικού κομμουνιστή Wilhelm Weitling.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ένγκελς, μεταξύ των δύο κινημάτων παραμένει μια ουσιώδης διαφορά: ο πρωτόγονος κομμουνισμός μεταθέτει την απελευθέρωση στη μετά θάνατο ζωή, ενώ ο σοσιαλισμός την τοποθετεί στον παρόντα κόσμο.

Είναι όμως αυτή η διαφορά μια τόσο σαφής τομή όσο φαίνεται από μια πρώτη ματιά; Στη μελέτη του Ένγκελς για τον πόλεμο των χωρικών στη Γερμανία, η τομή αυτή φαίνεται να χάνει την ευκρίνειά της. Ο Thomas Muntzer, ο θεολόγος και ηγέτης των επαναστατημένων χωρικών και των αιρετικών (αναβαπτιστών) πληβείων του 16ου αιώνα, ήθελε την άμεση εγκαθίδρυση της Βασιλείας του Θεού επί της γης, του Βασιλείου της χιλιετίας των προ-

φητών. Σύμφωνα με τον Ένγκελς, η Βασιλεία του Θεού για τον Muntzer ήταν μια κοινωνία χωρίς ταξικές διαφορές, χωρίς ατομική ιδιοκτησία και η κρατική εξουσία ήταν ανεξάρτητη ή ξένη προς τα μέλη αυτής της κοινωνίας.

Ωστόσο, ο Ένγκελς παρασύρεται και πάλι στην αναγωγή της θρησκείας σε ένα τέχνασμα. Μιλά για τη «φρασεολογία» του Muntzer και το «βιβλικό του μανδύα» (biblischen deckmantel). Η ειδικά θρησκευτική διάσταση του χιλιασμού του Muntzer, η πνευματική και ηθική του δύναμη, το αυθεντικά βιούμενο μυστικιστικό του βάθος φαίνεται να του διαφεύγουν.

Ο Ένγκελς δεν κρύβει το θαυμασμό του για το γερμανό χιλιαστή προφήτη, τις ιδέες του οποίου περιγράφει ως «οιονεί κομμουνιστικές» και «θρησκευτικο-επαναστατικές» (revolutionare religiose anschauungen): Δεν αποτελούσαν τόσο μια σύνθεση των αιτημάτων των πληβείων της εποχής εκείνης, όσο έναν «ευφυή προϊδεασμό» (geniale antizipation) των στόχων της μέλλουσας προλεταριακής χειραφέτησης. Αυτή η διάσταση προϊδεασμού και ουτοπίας της θρησκείας —που δεν είναι δυνατό να ερμηνευτεί με τους όρους της «θεωρίας της αντανάκλασης»— δεν διερευνάται περαιτέρω από τον Ένγκελς, όμως δέχεται μια έντονη και πλούσια επεξεργασία στο έργο του Ernst Bloch, *Thomas Muntzer, Θεολόγος της Επανάστασης* (1920).

Το τελευταίο επαναστατικό κίνημα που αγωνίστηκε στο όνομα της θρησκείας ήταν, σύμφωνα με τον Ένγκελς, το αγγλικό πουριτανικό κίνημα από το 17ο αιώνα. Το γεγονός ότι εκείνος που προσέφερε την ιδεολογία αυτής της επανάστασης ήταν η θρησκεία και όχι ο υλισμός οφείλεται στην πολιτικά αντιδραστική φύση αυτής της φιλοσοφίας στην Αγγλία, που αντιπροσωπευόταν από τον Hobbes και τους άλλους θιασώτες του μοναρχικού απολυταρχισμού. Οι προτεσταντικές σέχτες, σε αντιδιαστολή προς το συντηρητικό υλισμό και την αντίστοιχη πίστη, προσέφεραν στον πόλεμο κατά των Stuarts τη θρησκευτική τους ευλογία και τους μαχητές τους (Engels, 1892).

Η ανάλυση αυτή είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα: Απομακρυνόμενος από μια γραμμική αντίληψη της ιστορίας, κληρονομημένη από το Διαφωτισμό, ο Ένγκελς αναγνωρίζει ότι η διαπάλη μεταξύ υλισμού και θρησκείας δεν αντιστοιχεί υποχρεωτικά στον πόλεμο μεταξύ επανάστασης και αντεπανάστασης, μεταξύ προόδου και οπισθοδόμησης, ελευθερίας και δεσποτισμού, καταπιεσμένων και κυρίαρχων τάξεων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η σχέση είναι η ακριβώς αντίθετη: επαναστατική θρησκεία εναντίον απολυταρχικού υλισμού.

Το ενδιαφέρον του Ένγκελς, όπως και αυτό του Μαρξ, είχε διεγείρει η συσχέτιση μεταξύ προτεσταντισμού και αστικής τάξης, ιδίως σε σχέση με την αγγλική επανάσταση του 17ου αιώνα, όταν «ο καλβινισμός έγινε η πραγματική θρησκευτική μεταμφίεση των σύγχρονων αστικών συμφερόντων» (Engels, 1888). Αποτελεί ευτύχημα το γεγονός ότι αυτή η θεατρική (ή μήπως καρναβαλική;) μεταφορά, που φαίνεται να ανάγει τη σύνθετη και διαλεκτική σχέση μεταξύ τάξεων και θρησκευτικής φαντασίας σε μια απλή και μηχανική απόκρυψη του προσώπου από μια μάσκα, δεν ήταν η μοναδική ανάλυση του καλβινισμού που προτάθηκε από τον Ένγκελς. Στα κείμενά του θα συναντήσουμε ακόμα μια ευρύτερη υπόθεση, που συσχετίζει τη θρησκεία με την υπαρξιακή συνθήκη της αστικής τάξης: Το καλβινικό δόγμα του πεπρωμένου αποτελεί τη θρησκευτική έκφραση του γεγονότος ότι η επιτυχία ή αποτυχία του επιχειρηματικού ανταγωνισμού δεν εξαρτάται από την ανθρώπινη δρα-

στηριότητα, αλλά από ανεξέλεγκτες περιστάσεις ή ανώτερες και άγνωστες οικονομικές δυνάμεις (Engels, 1892).

Η αναλογία μεταξύ της οπτικής του Ένγκελς και της βεμπεριανής μελέτης της συσχέτισης μεταξύ καλβινισμού και καπιταλισμού δεν διέλαθε της προσοχής του Georg Lukàcs, ο οποίος χρησιμοποίησε και τις δυο αναλύσεις προκειμένου να διατυπώσει τη δική του θεωρία της καπιταλιστικής πραγμοποίησης.

Δεν είναι τυχαίο ότι η επαναστατική θρησκευτικότητα των σεκτών προσέφερε την ιδεολογία της στις καθαρότερες μορφές καπιταλισμού (Αγγλία, Αμερική)... Θα μπορούσε να πει κανείς ακόμα και ότι ο καλβινικός —και επαναστατικός— συνδυασμός μεταξύ μιας ηθικής εσωτερικού ασκητισμού και της πλήρους υπερβατικότητας των αντικειμενικών δυνάμεων που κινούν τον κόσμο και διαμορφώνουν το περιεχόμενο της ανθρώπινης μοίρας (*Deus absconditus* και πεπρωμένο) παριστούν, μ' ένα μυθολογικό αλλά καθαρό τρόπο, την αστική δομή της πραγμοποιημένης συνείδησης.

Σε μια υποσημείωση, ο Lukàcs αναφέρεται στο πιο πάνω αναφερόμενο απόσπασμα του Ένγκελς και στα δοκίμια του Weber σχετικά με την κοινωνιολογία της θρησκείας. Το ερώτημα της συμβατότητας μεταξύ της υλιστικής ενγκελιανής και της υποτιθέμενης «ιδεαλιστικής» βεμπεριανής ερμηνείας απορρίπτεται ως αδόκιμο: «Προκειμένου να συνυπολογίσει κανείς αυτά τα γεγονότα, είναι τελείως άσχετο το αν δέχεται ή δεν δέχεται την αιτιακή ερμηνεία του Weber» (Lukàcs, 1968).

Παρά το γεγονός ότι έζησε επί 40 χρόνια στην Αγγλία, ο Ένγκελς, παραδόξως, δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για τα ριζοσπαστικά, εγκαλιταριστικά ή κομμουνιστικά πολιτικοκοινωνικά ρεύματα (όπως αυτό των Diggers) που εμφανίστηκαν κατά την πουριτανική επανάσταση του 17ου αιώνα.. Σε αντίθεση με τη γερμανική Μεταρρύθμιση του 16ου αιώνα, ο Ένγκελς ανέλυσε εξαντλητικά τη μεγάλη αγγλική εξέγερση στην αστική της διάσταση.

Ο Ένγκελς ήταν πεπεισμένος ότι η αγγλική επανάσταση ήταν η τελευταία στην οποία η θρησκευτική ιδεολογία εξακολουθούσε να παίζει έναν επαναστατικό ρόλο. Η μεγάλη Γαλλική Επανάσταση απέρριψε κάθε μεταμφίεση και έδωσε τους αγώνες της σε μια ανοιχτά πολιτική αρένα. Από την εποχή εκείνη και μετά, η θρησκεία δεν μπορούσε παρά να αποτελεί μια κοινωνικά και πολιτικά οπισθοδρομική δύναμη (Engels, 1892, p. 303).

Για το λόγο αυτό, ο Ένγκελς (όπως και ο Μαρξ) γνώρισε μια δυσάρεστη έκπληξη και ειλικρινή αμηχανία από το γεγονός της διατήρησης, μεταξύ των πρώτων προλεταριακών και κομμουνιστικών κινημάτων του 19ου αιώνα, μιας ισχυρής αναφοράς στον πρωτόγονο χριστιανισμό. Στο άρθρο του του 1843 σχετικά «με την πρόοδο της κοινωνικής μεταρρύθμισης στην Ευρώπη», εκπλήσσεται από το γεγονός ότι οι γάλλοι κομμουνιστές, ενώ ανήκουν σ' ένα έθνος πασίγνωστο για την έλλειψη θρησκευτικής πίστης, οι ίδιοι είναι χριστιανοί. Ένα από τα αγαπημένα τους αξιώματα είναι ότι «ο χριστιανισμός είναι κομμουνισμός», και προσπαθούν να το αποδείξουν μέσω της *Βίβλου*, του υποτιθέμενου νόμου των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων κ.λπ.».

Ο Ένγκελς δεν είναι σε θέση να προσφέρει άλλη εξήγηση γι' αυτό το παράδοξο, πέρα από το γεγονός ότι οι γάλλοι κομμουνιστές δεν γνώριζαν τη *Βίβλο*. Αν είχαν μια μεγαλύτερη εξοικείωση με τις Γραφές, θα αντιλαμβάνονταν ότι το «γενικό πνεύμα των διδασκαλιών τους είναι τελείως αντίθετο» στον κομμουνισμό. Προς απογοήτευσή του, ο Ένγκελς πρέπει

να αναγνωρίσει ότι όχι μόνο οι γάλλοι ικαριανοί (οι κομμουνιστές οπαδοί του Etienne Cabet), αλλά και ο Wilhelm Weitling, ο «θεμελιωτής του γερμανικού κομμουνισμού», πίστευε στη βασική ταυτότητα μεταξύ των αρχών του χριστιανισμού και του κομμουνισμού. Ο Ένγκελς, απορρίπτοντας αυτό το είδος πολιτικο-θρησκευτικού συγχρωτισμού, προτιμά περισσότερο, για φιλοσοφικούς λόγους, τους άγγλους σοσιαλιστές (οπαδούς του Όουεν), οι οποίοι «αγωνίζονται, όπως κι εμείς, κατά των θρησκευτικών προκαταλήψεων — σε αντίθεση με τους γάλλους κομμουνιστές, οι οποίοι διαιωνίζουν τη θρησκεία, σέρνοντάς την στις σχεδιαζόμενες νέες κοινωνικές μορφές». Η ασυμφωνία αυτή σχετικά με τη θρησκεία ήταν ένας από τους κύριους λόγους για τη μη συμμετοχή των γάλλων κομμουνιστών στη *Deutsch-Franzozische Jahrbucher* (1844) και για τη διακοπή των σχέσεων με τον Weitling, το 1846 — που υποκινήθηκε από την εγκύκλιο των Μαρξ και Ένγκελς κατά του *Liebeskommunismus*, του Hermann Kriege.

Τριάντα χρόνια αργότερα, ο Ένγκελς καταγράφει με ικανοποίηση το γεγονός ότι το νέο σοσιαλιστικό εργατικό κίνημα είναι μη θρησκευτικό — όρος που του φαίνεται καταλληλότερος από τον όρο «αθεϊστικό». Το κύριο επιχείρημά του, προκειμένου να διακωμωδίσει τις φιλοδοξίες ορισμένων επαναστατών (οπαδών του Blanqui ή του Bakunin), που ήθελαν να «μετατρέψουν τους ανθρώπους σε αθεϊστές κατά διαταγή του Μουφτή», «να καταργήσουν το Θεό με ψήφισμα» ή να «καταστήσουν τον αθεϊσμό υποχρεωτικό άρθρο πίστης», ήταν ότι ο αθεϊσμός έπαψε να αποτελεί μια δόκιμη έννοια για την πλειοψηφία των γερμανών και των γάλλων σοσιαλιστών εργατών: «Αυτός ο καθαρά αρνητικός όρος δεν τους ταιριάζει, διότι η αντίθεσή τους με το Θεό δεν είναι πλέον θεωρητική αλλά πρακτική. Πολύ απλά έχουν τελειώσει με το Θεό *[Sie sind mit Gotteinfach fertig]*, εφ' όσον ζουν και στοχάζονται στον πραγματικό κόσμο και επομένως είναι υλιστές».

Προφανώς, η διάγνωση αυτή, απολύτως ακριβής για τη δεδομένη ιστορική στιγμή (τέλος του 19ου αιώνα), συνδεόταν με τις βασικές υποθέσεις του Ένγκελς και κυρίως με την υπόθεση ότι από το 18ο αιώνα, με την έλευση του γαλλικού Διαφωτισμού (Βολταίρος), ο χριστιανισμός εισήλθε στην τελική του φάση και έγινε «ανίκανος να χρησιμεύσει στο μέλλον ως ιδεολογική κάλυψη της οποιασδήποτε προοδευτικής τάξης» (Engels, 1888). Ωστόσο, σε ορισμένες συγκεκριμένες αναλύσεις είναι περισσότερο ευέλικτος και έτοιμος να καταγράψει την ύπαρξη ενός δυνητικά ανατρεπτικού θρησκευτικού κινήματος ή επαναστατικών κινήσεων που δανείζονται μια θρησκευτική «μορφή».

Για παράδειγμα, σ' ένα άρθρο του 1853 σχετικά με τη διαμάχη του Αρχιεπισκόπου του Φράιμπουργκ και της προτεσταντικής εξουσίας (του πρίγκιπα της Βάδης), ο Ένγκελς κάνει λόγο για μια ένοπλη εξέγερση χωρικών για την υπεράσπιση του (καθολικού) τους κλήρου και την εκδίωξη των πρώσων αστυνομικών. Πώς να εξηγήσουμε αυτή την απροσδόκητη επιστροφή των παλαιών θρησκευτικών αντιθέσεων από το 17ο αιώνα;

Το μυστικό εδώ είναι απλώς το γεγονός ότι όλα τα λαϊκά κινήματα που κοχλάζουν κάτω από την επιφάνεια υποχρεώνονται από την εξουσία να προσλάβουν αρχικά μια μυστικιστική και ανεξέλεγκτη μορφή θρησκευτικών κινημάτων. Τα μέλη του κλήρου εξαπατώνται από τα φαινόμενα και, ενώ οι ίδιοι πιστεύουν ότι καθοδηγούν τα λαϊκά πάθη κατά της εξουσίας για το δικό τους όφελος, στην πραγματικότητα γίνονται ασυνείδητα και ακούσια όργανα της ίδιας της επανάστασης».

Ακόμα εκπληκτικότερη είναι η ανάλυση που κάνει ο Ένγκελς για το Στρατό της Σωτηρίας στην Αγγλία: η αγγλική αστική τάξη, στην προσπάθειά της να κρατήσει ζωντανό, με κάθε κόστος, το θρησκευτικό πνεύμα στους κόλπους της εργατικής τάξης, «αποδέχτηκε την επικίνδυνη συνδρομή του Στρατού της Σωτηρίας, ο οποίος αναβίωνε την προπαγάνδα του πρωτόγονου χριστιανισμού, διακηρύσσοντας ότι οι φτωχοί είναι οι εκλεκτοί, αντιμαχόταν τον καπιταλισμό με το δικό του θρησκευτικό τρόπο και συντηρούσε, επομένως, ένα στοιχείο πρωτόγονου χριστιανικού ταξικού ανταγωνισμού, ικανού να γίνει μια μέρα επικίνδυνος για τον πλούτο που αποτελεί το σημερινό του χρηματοδότη» (Engels, 1892).

Δεν χρειάζεται να σημειώσουμε ότι ο Ένγκελς έσφαλε στις προβλέψεις του και ότι ούτε οι γερμανοί καθολικοί χωρικοί, ούτε οι Βρετανοί του Στρατού της Σωτηρίας έγιναν «επικίνδυνοι για τον πλούτο». Αυτό όμως που είναι σημαντικό και θα πρέπει να υπογραμμιστεί σχετικά μ' αυτά τα αποσπάσματα είναι ότι τεκμηριώνουν την ανοιχτή σκέψη του Ένγκελς και τη θέλησή του να εξετάσει το ενδεχόμενο να καταστεί και πάλι η θρησκεία η ιδεολογία και κουλτούρα ενός αντικαπιταλιστικού και/ή επαναστατικού κινήματος.

Αυτό επρόκειτο να συμβεί μερικές δεκαετίες αργότερα, στη διάρκεια του 20ού αιώνα, με πολύ σημαντικότερες μορφές απ' αυτές του Στρατού Σωτηρίας —οι οποίες, παρεμπιπτόντως, ενθουσίασαν τον Μπέρτολτ Μπρεχτ, που τις επέλεξε ως θέμα του έργου του *Ο Άγιος Ιωάννης των μαντριών*—, με τη γαλλική χριστιανική Αριστερά, από τη δεκαετία του 1930 μέχρι τη δεκαετία του 1970, και τη Θεολογία της λατινοαμερικάνικης Απελευθέρωσης, από τη δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα. Όμως αυτά είναι μια άλλη ιστορία, την οποία ούτε ο Μαρξ ούτε ο Ένγκελς μπορούσαν να είχαν προβλέψει.

Χάρη στην ανάλυση των θρησκευτικών φαινομένων από την οπτική της ταξικής πάλης, ο Φρίντριχ Ένγκελς ανέδειξε το δυναμικό διαμαρτυρίας της θρησκείας και άνοιξε το δρόμο μιας νέας προσέγγισης της σχέσης μεταξύ θρησκείας και κοινωνίας, που θα απέχει τόσο από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού (η θρησκεία ως κληρική συνωμοσία), όσο και από το γερμανικό νεο-χεγκελιανισμό (η θρησκεία ως αλλοτριωμένη ανθρώπινη ουσία).

Μετάφραση: Χρήστος Βαλλιάνος